

ШАХТАРСЬКІ КОЛЕКТИВИ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ Й ОРГАНИ ВЛАДИ СРСР: ВЗАЄМОВІДНОСИНИ НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІД ЧАС ВЕСНЯНОГО СТРАЙКУ 1991 р.

У статті аналізуються відносини між шахтарськими колективами й вищими органами державної влади Радянського Союзу напередодні та під час весняного страйку 1991 р. Автор простежує наростання конфлікту, з'ясовує заходи, ужиті урядом щодо його подолання, причини виникнення у середовищі гірників вимог відставки президента СРСР та розпуску Верховної Ради.

Наближається двадцята річниця проголошення державної незалежності України. Певна історична дистанція дозволяє більш об'єктивно та менш емоційно аналізувати події недавнього минулого, котрі стали доленосними для українського народу. В історичній науці утверджується погляд, згідно з яким у 1989–1991 рр. «значний, а іноді й вирішальний вплив на всі процеси правила одна з найбільших політичних сил сучасності – робітничий рух»¹. Серед його різних загонів найбільш активно і послідовно за демократію та українську державність боролися колективи гірників. Вивчення цієї боротьби, ступеню впливу на рішення, що приймалися владою, – одне з актуальних завдань історичної науки. Історіографію цього питання становлять монографія «Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття»², а також праці А.Русначенка³, В.Сарбея⁴ й С.Адамовича⁵. Дослідники висвітлили перебіг страйку шахтарів у березні – квітні 1991 р., окреслили економічні та політичні вимоги його учасників, визначили результати. Однак поза увагою вчених залишилися одна з центральних проблем історичного процесу – взаємовідносини колективів гірників та вищих органів державної влади СРСР. Мета статті – аналіз цих стосунків у січні – травні того року, з'ясування впливу шахтарського руху на трансформацію внутрішньої політики країни.

Колективи гірників увійшли в 1991 р. у неспокійному стані. Лише одне виробниче об'єднання (ВО) із видобутку вугілля із 23-х виконало планові завдання 1990 р. Бюджет держави не був затверджений, і тому обсяги дотації вугільній промисловості були невідомими. Після закінчення року припинилася дія договорів, укладених на попередню п'ятирічку. Питання матеріально-технічного забезпечення виробництва не були розв'язані. Встановлена

* Агапов Володимир Леонідович – кандидат історичних наук, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Донецького інституту Української академії залізничного транспорту.

¹ Русначенко А. М. Робітничий рух в українській революції 1989–1991 рр. // Другий міжнародний конгрес українців. Львів, 22–28 серпня 1993 р. – Л., 1994. – Ч.2. – С.149.

² Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття. – Донецьк, 2001. – 339 с.

³ Русначенко А. Пробудження: робітничий рух на Україні в 1989–1993 роках. – К., 1995. – 230 с.

⁴ Сарбей В. Традиції шахтарського Донбасу в історичному процесі демократизації // Укр. іст. журн. – 1992. – №6. – С.40–46.

⁵ Адамович С. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України. – Івано-Франківськ, 2009. – 882 с.

урядом СРСР чотиривідсоткова межа зростання фонду споживання позбавляла адміністрацію шахт можливості більш-менш суттєво підвищити зарплату гірникам. Держбанк СРСР гальмував господарську ініціативу керівників підприємств, втручався навіть у технологічні процеси. Узагальнюючу оцінку політики влади щодо вугільної галузі дав генеральний директор виробничого об'єднання «Ровенькиантрацит» Р.Астахов: «Керівники країни не розуміють або забули про те, що є основою держави, фундаментом її економіки. Основа – це промисловість, а наріжний камінь у цій основі – вугілля. На жаль та на велику біду, ставлення державних діячів до шахтарів, до їх життя й, без перебільшення, до каторжної праці стало гіршим і більш неповажним, ніж до працівників інших галузей»⁶. На початку 1991 р. перспектива початку нового страйку в Донбасі була цілком реальною. Колектив шахти «Південнодонбаська №3» ВО «Донецьквугілля» зажадав від уряду до 10 січня встановити нові оптові ціни на вугілля та затвердити розмір дотації кожному підприємству. Після висунення цього ультиматуму відбулася безпрецедентна подія: його підтримали генеральні директори одинадцяти виробничих об'єднань Донбасу. Органи влади СРСР були попереджені: у разі, якщо пакет вимог гірників не буде задоволений, 10 січня відвантаження вугілля споживачам буде припинено. «Усі ми жебраки», – так оцінював ступінь державної підтримки галузі після затвердження розмірів дотацій на 1991 р. генеральний директор ВО «Донецьквугілля» В.Ільющенко. Головне завдання шахтарів на той рік він сформулював так: «Вижити»⁷.

У Москві завершувалося перегрупування політичних сил. У керівництві центру зміцнювалися позиції діячів, відомих своїми консервативними політичними поглядами. Пояснення причин цього процесу є в мемуарах Б.Єльцина, котрий зазначав: «Горбачову набридла перебудова. Він ясно бачив безвихідь, у якій може опинитися. Пора було починати переходити від невдалих реформ, від чергової відлиги до заморожування політичного клімату, до стабілізації ситуації силовими методами, до суворого контролю над політичними й економічними процесами»⁸. З метою наведення ладу 26 січня 1991 р. було видано указ президента СРСР «Про заходи щодо забезпечення боротьби з економічним саботажом та іншими злочинами у сфері економіки». Щодо керівників шахт, то за неефективне використання бюджетних коштів, за зрив постачання вугілля споживачам і такі дії, котрі можна було кваліфікувати як саботаж, могла застосовуватися кримінальна відповідальність. Із нового року діяв спільний наказ міністрів внутрішніх справ та оборони від 29 грудня 1990 р. про організацію патрулювання солдатами міст СРСР. Це рішення викликало обурення зокрема у гірників Червонограда, які розцінили його як спробу обмежити права людини, крок до впровадження воєнного стану. Лідери шахтарів заявили про намір організувати страйки.

⁶ На власть надейся, но... // Луганская правда. – 1991. – 5 января.

⁷ Ильющенко В. Сами должны подумать // За уголь (газета трудового коллектива шахты им. Челюскинцев ПО «Донецкуголь»). – 1991. – 16 апреля.

⁸ Ельцин Б. Записки президента. – Москва, 1994. – С.32.

«Наведенню ладу» повинен був сприяти закон «Про підприємства в СРСР», що був прийнятий без попереднього обговорення 4 липня 1990 р. й набув чинності із 1 січня 1991 р. Він відновлював безконтрольність директорської влади. Вимоги рад трудових колективів і страйккомів оголосити мораторій на впровадження цього документа у життя влада проігнорувала. Відповідно до наказу міністра вугільної промисловості М.Щадова «Про особливості застосування закону СРСР «Про підприємства в СРСР» у вугільній промисловості» почалася ліквідація рад трудових колективів. У радах підприємств, які створювалися, половина місць належала адміністрації (в радах трудколективів – четверта частина); до їх складу не допускалися шахтарські активісти. Можливість приватизації вугільної промисловості союзним урядом не розглядалася. Але у трудових колективах, особливо на підприємствах, нещодавно введених в експлуатацію, ця проблема обговорювалася. Гірники були переконані, що через високу вартість шахт (мінімальна становила кілька десятків мільйонів рублів) держава їх віддаватиме у власність колективів безкоштовно. Вони наполягали на законодавчому оформленні саме такої форми приватизації. У вимогах робітників шахти «Південнодонбаська №3», надісланих до міністерства вугільної промисловості СРСР, один із пунктів був таким: «Розробити умови передачі вугільної промисловості у власність трудового колективу з правом розпорядження результатами господарювання»⁹. «Розробити прийнятні умови передачі підприємств у колективну власність робітникам, котрі працюють на них»¹⁰, – запропонували гірники шахти ім. О.Скочинського виробничого об'єднання «Донецьквугілля». Однак ці вимоги в Москві до уваги не бралися.

Не складалися стосунки із союзним урядом і в профспілкових лідерів гірників. Із січня 1991 р. набув чинності закон СРСР «Про професійні спілки, права і гарантії їх діяльності», що припиняв практику залежності останніх від держави, від органів господарського управління та партій і забороняв будь-яке втручання в їх діяльність. Він запроваджував у радянське право міжнародно-визнані норми, а також трудові стандарти Міжнародної організації праці. Центр психологічно, з фінансових та організаційних причин (після відставки уряду М.Рижкова та реорганізації апарату) не був готовий до нового рівня відносин із шахтарськими профспілками. Він відмовився підписати угоду щодо соціальних і трудових гарантій із професійною спілкою робітників вугільної промисловості й обговорювати із представниками гірників Генеральну типову тарифну угоду, прийняту II з'їздом шахтарів (жовтень 1990 р.), котра передбачала кардинальну реформу оплати їх праці. Для її виконання уряду потрібно було додатково надати галузі 25 млрд руб. Сума була абсолютно нереальною, оскільки дефіцит держбюджету на 1991 р. був запланований у розмірі 60 млрд руб. Після того як 20 грудня 1990 р. безрезультатно закінчився розгляд у уряді проекту тарифної угоди,

⁹ Пакет требований коллектива шахты «Южнодонбасская №3» к МУП СССР // Стахановец (орган трудового коллектива шахты «Южнодонбасская №3» ПО «Донецкуголь»). – 1991. – 10 января.

¹⁰ Скочинцы выдвигают требования // Донецкая зоря (орган трудового коллектива шахты им. А.Скочинского ПО «Донецкуголь»). – 1991. – 15 января.

виконавче бюро Незалежної профспілки гірників оголосило з 25 грудня передстрайковий стан. Центральна рада шахтарської профспілки наприкінці січня 1991 р. висунула перед урядом вимогу вдвічі підвищити зарплату гірникам, погрожуючи в разі відмови організацією страйків. У Верховній Раді та уряді СРСР демарші профспілкових лідерів УРСР особливої турботи не викликали. Погрози страйком відображали перш за все прагнення керівників профспілки справити враження на шахтарів, виглядати в їхніх очах не менш радикальною організацією, ніж Незалежна профспілка гірників. Остання не мала на той час ані ресурсів, ані розгалуженої мережі первинних організацій, котрі були б у змозі підняти шахтарів на страйк. У січні 1991 р. в УРСР структури Незалежної профспілки гірників, за нашими підрахунками, існували лише на 12 шахтах (4% від загальної кількості). Відтак створена у грудні 1990 р. переважно із членів Регіональної спілки страйкових комітетів Донбасу вона практично не діяла.

Союзні органи здійснювали заходи щодо недопущення активізації страйкової боротьби. Уряд за дорученням Верховної Ради СРСР готував зміни і доповнення до закону «Про порядок вирішення трудових суперечок (конфліктів)», які повинні були посилити відповідальність за проведення незаконних страйків. Щоб «охолодити» профспілкових лідерів, забезпечити їх «зговірливість», за ініціативою центру в січні 1991 р. Верховна Рада СРСР змінила одну зі статей закону «Про професійні спілки, права й гарантії їх діяльності». Запроваджувалася відверто репресивна норма, згідно з котрою незгода профспілки з рішенням адміністрації про звільнення працівника не була перешкодою до таких дій. Закон зберіг свою демократичну суть лише тому, що президент СРСР скористався правом вето. Після підписання в листопаді 1990 р. Паризької хартії Радянський Союз узяв на себе зобов'язання захищати демократію та права людини. Останнє М.Горбачов виконав.

Уряд зробив черговий крок для виконання своїх зобов'язань перед шахтарями – було розширено список професій, що давали право на пільговий вихід на пенсію. Згідно з прийнятою 19 січня постановою, таке право отримали робітники ще чотирьох підземних спеціальностей. 28 лютого гірникам було повідомлено про те, що цей список поповнюють ще шість. Підготовлений урядом законопроект щодо індексації зарплати було надіслано до урядів союзних республік із метою його обговорення. У законі передбачалися пільги робітникам, які безпосередньо займалися вуглевидобутком. 29 січня обговорювалися проблеми шахтарів за участю генеральних директорів виробничих об'єднань. Розглядалося питання «про заходи щодо забезпечення сталої роботи вугільної промисловості». Після засідання з ними зустрівся М.Горбачов. Президент СРСР і уряд надали, зокрема, допомогу республіканській владі, котра шукала вихід із непростої ситуації: як підвищити зарплату гірникам за відсутності грошей у бюджеті (дефіцит його становив 11 млрд руб.¹¹). Із січня 1991 р. фінансування вугільної промисловості УРСР здійснювала Рада Міністрів

¹¹ Фокин В.П. Верю в чувство гражданского долга: Выступление по Украинскому телевидению председателя Совета Министров СССР 27 февраля 1991 г. // Социалистический Донбасс. – 1991. – 3 марта.

республіки. У розрахункову ціну тонни вугілля вона заклала зростання заробітної плати на 6,2% й 677 млн руб. на «тринадцяту зарплату», що дозволяло збільшити грошові виплати на 9%. Але шахтарі були переконані – заплановане зростання її не дозволить зберегти навіть соціальні завоювання минулих років (у 1990 р. рівень інфляції, за оцінкою Держкомстату СРСР, становив 19%). Так, члени ради трудового колективу шахти ім. О.Скочинського ВО «Донецьквугілля», посилаючись на пункт 33 «Протоколів про узгоджені заходи» від 22 липня 1989 р., заявили про необхідність підвищення зарплати не менше, як утричі. Ця думка мала підтримку в більшості колективів гірників та ввійшла до пакету вимог до влади Регіональної спілки страйкових комітетів Донбасу. Щоб уникнути страйку, Рада Міністрів УРСР за узгодженням із союзним урядом збільшила фонд споживання вугільних підприємств на 42,3%, що відкривало можливість підвищити зарплату їхнім робітникам на 23,5%, якщо обсяги видобутку зберуться на рівні відповідних місяців попереднього року¹². 25 лютого лист уряду УРСР, котрий надав право українським відділенням Держбанку СРСР збільшити шахтам базовий фонд споживання, у Москві було підписано.

Вимоги відставки президента СРСР, розпуску Верховної Ради, з'їзду народних депутатів СРСР та відставки уряду вперше пролунали в Росії. В Україні вони почали обговорюватися спочатку у Донецьку після того, як до міського страйккому надійшла інформація з Кузбасу про попереджувальний політичний страйк, призначений на 18 січня. Лідери Регіональної спілки страйкових комітетів Донбасу підняти людей на аналогічну акцію були неспроможні. За рекомендацією страйккому виробничого об'єднання «Донецьквугілля» на деяких підприємствах відбулися мітинги на підтримку демократії. Але тільки від колективу шахти ім. О.Скочинського у ЦК КПРС надійшла телеграма, в котрій засуджувалися дії союзної влади, були поставлені вимоги про відставку Верховної Ради СРСР на чолі з М.Горбачовим та віддання під суд винних у трагічних подіях у Литві¹³.

1 березня в УРСР розпочався економічний страйк. В авангарді страйкової боротьби йшли шахтарі ВО «Первомайськвугілля» й «Красноармійськвугілля». Гірники останнього повідомили органи влади, що вони «відновили страйк у зв'язку з невиконанням пунктів 10, 33 протоколів. Уряд порушує закон СРСР «Про професійні спілки, права і гарантії їх діяльності». Відповідно до ст.9 закону уряд УРСР зобов'язаний сісти за стіл переговорів з метою укладання тарифної угоди, схваленої II з'їздом шахтарів»¹⁴. Вимоги до Ради Міністрів УРСР фактично призначалися союзному уряду. Один з лідерів страйкарів В.Шум'яцький пояснював: «Ми добре розуміємо, що у республіці ніде взяти грошей на підвищення зарплати в обсязі наших вимог. Ми ставимо питання перед центром про перерозподіл коштів між вугільними регіонами»¹⁵.

¹² Засідання Верховної Ради УРСР 22 березня 1991 р. [Електронний ресурс]: http://www.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL13/220391_28.htm

¹³ Российский государственный архив новейшей истории. – Ф.89. – Оп.28. – Д.32. – Л.86.

¹⁴ Цит. за: *Ледин И., Агапов В., Белобрагин Н.* Рождённый июльскими грозами: к 20-летию Независимого профсоюза горняков. – Павлоград; Донецк, 2010. – С.221.

¹⁵ *Романенко Е.* Донбасс: Стачка продолжается // Московские новости. – 1991. – 10 марта.

У Москві ніякої державної комісії для переговорів із гірниками створено не було. Голова уряду СРСР доручив М.Щадову доповісти про виконання постанови №608. Доповідь повинна була відбутися у присутності представників шахт, але тільки після закінчення страйку. Колективи відповідних підприємств витримали психологічний тиск із боку міністра вугільної промисловості СРСР. М.Щадов закликав гірників відновити видобуток, залякував банкрутством шахт, їх консервацією та безробіттям. На першому етапі страйку (до квітня 1991 р.) абсолютна більшість колективів політичних вимог не висувала. Американські дослідники Л.Зігельбаум і Д.Валькович пояснювали відповідну нейтральність гірників УРСР їх більшою залежністю порівняно з шахтарями Воркути й Кузбасу від державних субсидій¹⁶. На наш погляд, ці автори не врахували іншої, не менш важливої обставини: українська радянська бюрократія на відміну від російської не перебувала у стані відкритої боротьби із союзною владою та робила все можливе для запобігання або мінімізації страйку в УРСР.

Шахтарі Донбасу для виходу з конфлікту двічі безрезультатно намагалися зустрітися з М.Горбачовим. Відкритість, яку той привніс у радянську політичну практику, залишилася в минулому. Президент СРСР не переймався проблемами гірників, хоча зовсім недавно переконував їх у тому, що «досягти кардинальних змін можливо, тільки об'єднуючи зусилля – і уряду, і самих шахтарів. Ми з вами вирішуємо одне й те ж саме завдання»¹⁷. В першому випадку делегація Регіональної спілки страйкових комітетів Донбасу змогла отримати аудієнцію у віце-президента СРСР Г.Янаєва, котрий виявився некомпетентним у шахтарській справі та запропонував гірникам чекати завершення процесу формування нового складу союзного уряду. У другому шахтарі, що входили до складу Луганського обласного страйкового, змогли зустрітися тільки з представниками уряду. 13 березня заступник його голови із питань паливно-енергетичного комплексу Л.Рябев узагалі відмовився зустрітися з делегацією страйкарів. На цей момент позицію центру вже було визначено. Уряд формально визнавав свою відповідальність за виконання постанови № 608, але не мав наміру обговорювати це питання, оскільки воно не входило до його компетенції. Вимоги Регіональної спілки страйкових комітетів Донбасу щодо підвищення зарплати уряд задовольнити відмовився, посилаючись на відсутність фінансових можливостей (для її підвищення в 2–2,5 рази необхідно було збільшити дефіцит союзного бюджету на 13 млрд руб.¹⁸) і загрозу ланцюгової реакції – домагань щодо її зростання робітникам інших галузей. Розпочатий страйк був кваліфікований як незаконний. У зв'язку з цим його дні уряд оплачувати не збирався. Передбачалося притягнути колективи страйкарів до адміністративної відповідальності. Переговори влади із ними могли відбутися лише за умови відновлення виробництва на шахтах.

¹⁶ Workers of the Donbass speak: survival and identity in the new Ukraine, 1989–1992 [Електронний ресурс]: http://books.google.ru/books?id=zsDExU_Oji0C&pg=PA89&lpg=PA89&dq=miners+strike+1991+in+Donbass+foreign+workers&source

¹⁷ Телеграма М.С.Горбачёва делегатам II съезда шахтёров СССР // Социалистический Донбасс. – 1990. – 23 октября.

¹⁸ Диалог с шахтёрами // Там же. – 1991. – 4 апреля.

Страйк, що почався, сприяв посиленню в Москві активності прибічників жорсткого внутрішньополітичного курсу. Л.Кравчук згадував: «Я відчував: будь-яка надзвичайна ситуація здатна спровокувати центр на силове вирішення «українського питання»¹⁹. У нього були підстави передбачати такий розвиток подій. У 1990 р. в Кремлі у зв'язку з акціями в Прибалтиці, Закавказзі та у регіонах із високою страйковою активністю ідея впровадження надзвичайного стану неодноразово обговорювалася. Правоохоронні органи отримували від М.Горбачова вказівки бути готовими до таких дій. Можливості діалогу гірників з урядом мінімізувалися у зв'язку з поширенням в їх середовищі політичних вимог щодо відставки президента СРСР і розпуску Верховної Ради. 4 березня донецький страйкком оголосив страйк на шахтах «Жовтневій» та ім. Челюскінців, унаслідок чого він був перенесений у виробниче об'єднання «Донецьквугілля». Зазначені вимоги страйковий комітет розглядав як першочергові. До включення в страйк гірників Червонограда (11 березня) й Нововолинська (13 березня) шахтарі вищезазначених підприємств Донецька були єдиними, які виступали за відставку М.Горбачова і вищих органів влади СРСР. Інші страйкуючі колективи передбачали висунути політичні вимоги у разі, якщо вони відмовляться виконати економічні. Парадокс й історична закономірність полягали в тому, що двома роками раніше у Донецьку на зустрічі з гірниками М.Горбачов закликав: «Ви не чекайте, а самі беріть та робіть. Того, хто стоїть на шляху перебудови, незалежно від того, яке займає крісло, треба усунути»²⁰. У 1991 р., на думку багатьох шахтарів, перешкоджав «перебудові» сам президент, і гірники його «усували».

О.Додонов зазначав, що «задня позбавлення від горбачовщини почали солідаризуватися буквально всі політичні партії й рухи, усі верстви населення»²¹. На наш погляд, в УРСР такої тотальної кампанії не було. У шахтарських колективах ставлення до М.Горбачова було суперечливим. Період народної любові до нього минув. Із його діяльністю почали пов'язувати всі невдачі у соціальній, економічній, національній та зовнішній політиці. Ставлення до лідера держави, на нашу думку, влучно описав помічник президента СРСР А.Черняєв: «Його вже не сприймають із повагою, з інтересом, у кращому разі жаліють. Він пережив те, що ним було зроблене. Біди і прорахунки лише посилюють роздратування»²². Але потрібно підкреслити, що на сході республіки більшість людей – носіїв інтернаціоналістичної свідомості – готова була змиритися з президентством М.Горбачова. Соціологічне дослідження в Луганській області показало, що за його відставку висловлювалися лише 30% респондентів, 60% були проти, боячись, що з усуненням його від влади буде зруйновано СРСР²³. Частина гірників продовжувала з повагою ставитися до ініціатора «перебудови» як до політика, що розпочав

¹⁹ Кравчук Л. Маємо те, що маємо: спогади і роздуми. – К., 2002. – С.72.

²⁰ Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф.326. – Оп.136. – Од.зб.115. – Арк.52.

²¹ Додонов А. Политическое поведение рабочих в 1961–1991 гг. – Запорожье, 1998. – С.59.

²² Черняев А.С. 1991 год: Дневник помощника президента СССР. 1997 [Електронний ресурс]: <http://resinos.ru/lib/policy/a/5550.25.html>

²³ Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО). – Ф.179. – Оп.81. – Од.зб.36. – Арк.3.

рух суспільства до демократії й гуманістичних цінностей. Механік шахти ім. В.Менжинського ВО «Первомайськвугілля» О.Бойко у полеміці з прихильниками відставки президента СРСР своїм опонентам поставив запитання: «Яку допомогу на початку перебудови ви надали першому генсекові, який серед корумпованої бюрократії, партократії виголосив демократію, багато-партійність, гласність, і ми у змозі вголос казати правду про все? [...] Яку допомогу ми надали людині, яка повернула нам Великдень, Різдво, священиків, А.Сахарова, Г.Ахматову, Б.Пастернака?»²⁴. Водночас прихильність М.Горбачова до соціалістичного вибору, його намагання зберегти СРСР відштовхували від нього гірників західних областей республіки. Шахтарі виробничого об'єднання «Укрзахідвугілля» вимагали не просто його відставки, а скасування інституту президента СРСР як органу, що стоїть на перешкоді республікам на шляху до створення незалежних держав.

Протистояння гірників та влади посилювалося після того, як Спілка трудівників Кузбасу оголосила про початок із 12 березня політичного страйку «до переможного кінця». Солідаризуючись із шахтарськими лідерами цього регіону, Регіональна спілка страйкових комітетів Донбасу заявила про відновлення страйку, припиненого в липні 1989 р., хоча він уже відбувався у трьох виробничих об'єднаннях Донбасу та у Червонограді, і висунула політичні вимоги, аналогічні кузбасівським, а також щодо надання УРСР повного економічного та політичного суверенітету. Загальна кількість страйкуючих колективів наближалася до півсотні. Починати діалог із ними союзний центр не збирався. Ультиматум Ради робітничих комітетів Кузбасу про складання М.Горбачовим із себе повноважень до 12-ї години 11 березня був проігнорований. Голова радянського уряду В.Павлов припускав можливість повторення лінії поведінки М.Тетчер, котру вона продемонструвала під час масових виступів англійських гірників у 1984–1985 рр. Влада зажадала від генеральних директорів виробничих об'єднань звернутися до суду з вимогою визнати дії шахтарів незаконними.

Але президент СРСР та уряд не були вільними у своїх діях. Страйк поглиблював економічну кризу. У першому кварталі вуглевидобуток у країні скоротився на 11%, зокрема у Донецькій області – на 19,6%²⁵. В УРСР було зупинено 6 енергоблоків. Через недопостачання коксу лихоманило всі металургійні заводи. У суспільстві зростала тривога через руйнівні наслідки страйку. Керівництву держави доводилося враховувати позицію республіканських, регіональних і місцевих органів влади, брати до уваги громадську думку, оцінку своїх дій міжнародною спільнотою. До Москви надходили телеграми з вимогою почати діалог зі страйкуючими. Територіальні комітети (теркоми) профспілки робітників вугільної промисловості вимагали від влади розпочати переговори із шахтарями. Запорізька міська рада народних депутатів звернулася до Верховної Ради СРСР з вимогою негайно припинити обговорення всіх інших питань та вжити невідкладних заходів щодо стабілізації

²⁴ Страйк: День за днем // Гвардієць праці (орган партійної, профспілкової організації і дирекції шахти ім. В.Менжинського ВО «Первомайськвугілля»). – 1991. – 12 квітня.

²⁵ ДАДО. – Ф.2794. – Оп.2. – Од.зб.6478. – Арк.86.

ситуації (на комбінаті «Запоріжсталь» із п'яти доменних печей було зупинено дві). Учасники конференції представників трудових колективів Донецької області наполягали на приїзді В.Павлова. Гірник О.Ляхов із Первомайська писав М.Горбачову: «Як пересічний комуніст зі слезами на очах благаю Вас як генерального секретаря ЦК КПРС зустрітися зі страйкуючими шахтарями. Конфронтація між Вами й ними знову зумовлює утиски КПРС та руйнує державу»²⁶. Страйк ставав чинником світової політики. Посольство США в Москві заявило про те, що надасть його учасникам гуманітарну допомогу. Президент найбільшого профспілкового об'єднання Сполучених Штатів – Американської федерації праці – Конгресу виробничих профспілок (АФП–КВП) – пообіцяв гірникам допомогу в розмірах і формах, аналогічних тій, що була надана польській «Солідарності». Заокеанські шахтарі звернулися до профспілок світу із закликом зібрати кошти для гірників СРСР.

Реакцією Верховної Ради СРСР на ці обставини стала постанова «Про страйки шахтарів» (21 березня), де вона наголосила, що категорично не погоджується з ультимативними політичними вимогами. Гірникам було запропоновано відмовитися від страйків, а органам виконавчої влади, обласним та міським радам народних депутатів наказано обговорити стан справ у вугільній промисловості за участю шахтарських представників. Комітети ВР отримали вказівку проаналізувати виконання постанови №608²⁷. Уряд СРСР і профільне міністерство опинилися у становищі тих, кого перевіряють та контролюють. Центр зажадав від мінвуглепрому доповісти про виконання постанови уряду СРСР №608. У вугільні регіони виїхали представники урядових комісій. До Донбасу на чолі групи фахівців прибув заступник міністра вугільної промисловості А.Фісун.

Моральний осуд Верховною Радою СРСР страйку на гірників впливу не справив не тільки тому, що не було виконано вимоги його учасників. Протиборство між М.Горбачовим та Б.Єльциним дедалі загострювалося. 28 березня в Москві мав розпочати роботу III позачерговий з'їзд народних депутатів РРФСР, на котрому передбачалося вирішити питання щодо запровадження посади президента Російської Федерації, а депутати – члени Компартії Росії мали намір відсторонити Б.Єльцина від влади. М.Горбачов заборонив проведення у столиці з 26 березня по 15 квітня мітингів та демонстрацій. Почалося протистояння їх учасників з армією, КДБ і МВС. 26 березня загін міліції особливого призначення розігнав пікети шахтарів Кузбасу в центрі Москви. Як висловився один із них, «відбулася своєрідна проба м'язів. Опозиції показали, що вона зустрінеється із силою»²⁸. Керівники відповідних структур обговорювали з М.Горбачовим можливість проведення під будь-яким приводом арештів серед лідерів гірників.

Суспільство було збентежене. Генеральні директори виробничих об'єднань, теркоми Профспілки робітників вугільної промисловості Луганської

²⁶ Ткаченко М., Трахановський Л. Страйк: День за днем // Гвардієць праці. – 1991. – 29 березня.

²⁷ Постановление ВС СССР от 21 марта 1991 г. №2042-1 «О забастовках шахтёров» [Електронний ресурс]: <http://pravo.levonevsky.org/baza/soviet/sssrf0367.htm>

²⁸ Крючков В. Личное дело. Три дня и вся жизнь. – Москва, 2001. – С.345.

області у зверненні до М.Горбачова й В.Павлова попередили, що ситуація в будь-який момент може вийти з-під контролю, що «уряду годі сподіватися на розсудливість шахтарів та настав час розглянути їхні справедливі вимоги»²⁹. Попередження владі надійшло від центральної ради Профспілки робітників вугільної промисловості, котра повідомила, що в разі їх невиконання щодо підвищення зарплати вона оголосить страйк і очолить його. Донецька обласна рада народних депутатів зажадала від Верховної Ради прискорити роботу щодо укладення нового союзного договору й відповідно до нього провести всенародні альтернативні вибори президента СРСР. Керівництво американської профспілки АФП–КВП закликала демократичні держави припинити продаж вугілля у СРСР.

У день розгону пікету гірників у Москві (26 березня) Верховна Рада СРСР ухвалила постанову «Про припинення страйків на підприємствах вугільної промисловості країни»³⁰. Вона намагалася стати «третейським суддею», спробувала піднятися над конфліктом та зайняти позицію, незалежну від президента й уряду. Верховна Рада відповідно до закону СРСР «Про порядок вирішення трудових суперечок (конфліктів)» зобов'язала шахтарів на два місяці припинити страйки, утриматися від їх проведення до кінця 1991 р., ширше використовувати в конфліктних ситуаціях комісії з примирення, трудовий арбітраж та колективні договори. Орган законодавчої влади відмовився від адміністративно-примусового варіанту вирішення конфлікту й відкинув пропозиції розібратися з його учасниками за допомогою правоохоронних органів. Також він відхилив пропозиції уряду СРСР запровадити кримінальну відповідальність за участь у страйках у вигляді виправних робіт терміном до 2-х років або штрафу в розмірі 3 тис. руб., переривати їх учасникам виробничий стаж, позбавляти доплат за вислугу років, додаткових відпусток, звільняти з підприємств без згоди профкому. Верховна Рада відкинула також вимоги компенсувати завдані економіці збитки із фондів соціального страхування і тих профспілок, які підтримали страйк. Вона зобов'язала уряд СРСР та республіканську владу негайно розпочати розгляд пакету економічних і соціальних вимог страйккомів та виробити узгоджені заходи щодо поліпшення умов праці й матеріального становища гірників. До 30 квітня влада повинна була відзвітувати про виконану роботу.

Унаслідок адміністративного і психологічного тиску вийшли зі страйку підприємства виробничих об'єднань «Донбасантрацит» («Красний Луч»), «Краснодонвугілля», «Добропіллявугілля», «Свердловантрацит», «Комуніст» (ВО «Шахтарськвугілля»), «Павлоградська» (ВО «Павлоградвугілля»). Позиція страйкуючих колективів стала більш жорсткою. Вони заявили: якщо влада не почне розгляд їхніх вимог, то вони залишають за собою право припинити всі роботи щодо життєзабезпечення шахт. Постанова Верховної

²⁹ Обращение к Президенту СССР М.С.Горбачёву и председателю Кабинета Министров СССР В.Павлову // Товарищ (орган ПО «Антрацит» и теркома профсоюза работников угольной промышленности). – 1991. – 23 марта.

³⁰ Постановление ВС СССР «О приостановлении забастовок на предприятиях угольной промышленности страны» // Социалистический Донбасс. – 1991. – 29 марта.

Ради підштовхнула уряд до вирішення вимог гірників. На всі без винятку шахти надійшло запрошення делегувати до Москви своїх представників. Центр не заперечував, щоб до столиці прибули представники страйкуючих колективів, хоча попереджав, що не буде вести з ними переговори щодо політичних питань, пообіцявши створити декілька комісій за участю гірників, щоб врахувати їхні пропозиції. Делегати до Москви обиралися через процедуру альтернативного таємного голосування. Спілка трудівників Кузбасу запропонувала бойкотувати зустріч у столиці, але ця ідея серед страйкарів УРСР підтримки не знайшла.

Починаючи діалог із шахтарями, М.Горбачову й В.Павлову необхідно було враховувати нові політичні реалії. На III позачерговому з'їзді народних депутатів РРФСР Б.Єльцин зробив крок щодо об'єднання опозиційних сил. Він поставив завдання сформувати широку демократичну коаліцію за участю робітничих рухів усіх республік. За рішенням з'їзду було створено Міжреспубліканську парламентську комісію, до якої ввійшли представники національно-патріотичних сил одинадцяти республік, а також Міжрегіональну раду страйкових та робітничих комітетів, куди входили й українські шахтарі. Остання довірила цій комісії розробку механізму реалізації політичних вимог страйкарів і надала їй повноваження щодо їх виконання. Міжрегіональна рада страйкових і робітничих комітетів і виконавче бюро Незалежної профспілки гірників ставали «тіньовим» міністерством вуглепрому. 1 квітня 1991 р. представники страйкуючих колективів шахт СРСР та Незалежної профспілки гірників підтвердили свої політичні вимоги: відставка президента СРСР, розпуск з'їзду народних депутатів, створення коаліційного уряду народної довіри через «круглий стіл» політичних сил за участю шахтарів. Оцінюючи цю ситуацію, союзна влада дійшла висновку, що вона має справу із зусиллями, що координуються як ззовні, так і всередині країни, мета котрих полягає у зруйнуванні державних структур, а також поділі СРСР та перетворенні його на третьорозрядну державу.

Влада прийняла рішення задовольнити економічні вимоги гірників, висунуті на початку страйку. Для цього дотацію вугільній галузі на 1991 р. потрібно було збільшити на 35%. Ішли на це, не маючи ресурсів. Протягом першого кварталу бюджетний дефіцит СРСР становив 31,1 млрд руб. Перспектива отримання зовнішніх позик була мізерною.

2 квітня в Москві зібралися 200 шахтарів і директорів підприємств, четверта частина яких була з УРСР. 30 осіб представляли страйкуючі шахти. Гірники привезли із собою вимоги колективів, що їх делегували, переважно економічні. Тільки делегація ВО «Укрзахідвугілля» мала суто політичні вимоги. Обговорення пропозицій страйкарів відбувалося за участю міністра М.Щадова й народних депутатів СРСР. Директори об'єднань і шахт були позбавлені можливості висловитися щодо змісту проблем, що багато у чому зумовило результат дискусії. Гірники не шукали шляхів виходу з кризи, можливостей раціонального використання бюджетних коштів, збереження своєї участі в управлінні виробництвом, не наполягали на вдосконаленні трудового законодавства. Шахтарі навіть не порушили питання про

необхідність відмови від підрядно-преміальної форми оплати праці, котра була головною причиною смертельного травматизму. Дискусія зосередилася на обговоренні можливостей і величини зростання грошових прибутків гірників, поліпшенні продовольчого забезпечення, збільшенні лімітів на будівництво об'єктів соціально-культурного призначення. Завдяки представникам страйкуючих підприємств до десяти основних питань, що мали бути обговорені за участю В.Павлова, було включене питання про Генеральну типову тарифну угоду.

Заява, яку від імені Міжрегіональної ради страйкових та робітничих комітетів оголосив голова страйккому ВО «Красноармійськвугілля» О.Мріль, включала дві тези: політичні й економічні вимоги повинні розглядатися в єдиному пакеті; питання щодо усунення М.Горбачова від влади потрібно вирішити на цьому зібранні. Висунуті пропозиції більшість присутніх відхилила. Під час зустрічі з В.Павловим було підписано постанови і розпорядження, серед котрих головними були такі:

1. «Про заходи щодо підвищення заробітної плати працівникам вугільної (сланцевої) промисловості у 1991–1992 рр.». Документ було прийнято, незважаючи на опір В.Павлова, який погоджувався на її зростання тільки з 1992 р., після проведення реформи цін. Схвалений компромісний варіант упроваджував поетапне підвищення зарплати через зростаючу розрахункову ціну тонни вугілля. Порівняно з відповідними періодами попереднього року вона повинна була зрости у квітні – червні на 25%, липні – вересні – на 50%, жовтні – грудні – на 75%, січні – березні 1992 р. – на 100%. Доплата встановлювалася за кожну тонну за умови виконання планів³¹. Ця умова розчарувала гірників, що працювали на шахтах, де не виконувалися виробничі завдання, а таких була більшість. Частина їх мала необґрунтовано завищені обсяги держзамовлення. Навіть на тих підприємствах, де воно на 1991 р. зменшилося, унаслідок розвалу системи матеріально-технічного забезпечення виробничі завдання часто були нездійсненими. Наприклад із 15 шахт виробничого об'єднання «Стахановвугілля», котре в основному стабільно працювало (короткотривалі страйки відбулися лише на двох підприємствах), тільки чотири колективи могли претендувати на збільшену зарплату. Не сподівалися на її підвищення страйкуючі підприємства, оскільки вони, як правило, не досягали колишнього рівня вуглевидобутку. Урядова постанова створювала серйозну проблему для влади УРСР. Фонд споживання шахт дотувався значною мірою з республіканського бюджету, і до кінця року республіканському уряду необхідно було знайти додатково 2068,8 млн руб.³²

2. «Про доповнення списку робіт і професій, що дають право на пенсію, незалежно від віку при зайнятості на них не менше 25 років». Це рішення також було ухвалене у результаті жорсткої полеміки. Небажання уряду СРСР

³¹ Кабинет Министров СССР. Постановление от 3 апреля 1991 г. «О мерах по повышению заработной платы работников угольной (сланцевой) промышленности в 1991–1992 гг.» // Там же. – 1991. – 6 апреля.

³² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.Р-2. – Оп.15. – Од.зб.1858. – Арк.162–163.

розширити список мало свої причини: внаслідок пільгового виходу на пенсію збільшувався дефіцит підземних робітників (на початку 1991 р. на шахтах УРСР їх не вистачало 92 тис.) та ще більше зростало навантаження на фонд соціального страхування, який і без того через відсутність надходжень із проблемних республік був на межі дефолту. До позитивного вирішення цієї вимоги гірників центр підштовхувала республіканська влада, повідомивши, що в разі відмови розширити список професій вимогу українських шахтарів усе одно буде виконано після ухвалення закону УРСР «Про пенсійне забезпечення громадян». Завдяки прийнятій у Москві постанові робітники п'ятнадцяти підземних спеціальностей (машиністи підземних установок та електровозів, електрослюсарі, начальники підготовчих ділянок, їх заступники і помічники тощо) отримали право пільгового виходу на пенсію. Поза цим списком залишилися тільки гірники маркшейдерських відділів³³.

3. «Про дозвіл підприємствам вугільної промисловості реалізації частини вугілля за договірними цінами». За цим документом підприємства вуглепрому одержали право реалізовувати на внутрішньому та зовнішньому ринку до 7% видобутого енергетичного вугілля й до 5% коксівного. Розпорядження усувало бюрократичні перепони, пов'язані з отриманням ліцензій і численних узгоджень щодо здійснення експортних операцій³⁴. Чиновники міністерства вугільної промисловості наполягали на тому, щоби дозвіл надавався за умови виконання шахтами держзамовлення, що викликало незадоволення гірників. Із ними погодився В.Павлов. У підписанні цього документа більше був зацікавлений союзний уряд, ніж українські шахтарі. Така поступливість пояснюється тим, що напередодні 27 березня центр остаточно сформулював свою економічну політику: «Відвантаження продукції на експорт є одним із головних завдань стабілізації економіки й має здійснюватися в першочерговому порядку незалежно від рівня виконання планів виробництва та постачання іншим споживачам»³⁵. Уряд припускав, що розширення зовнішньої торгівлі вугіллям дозволило б частково зняти проблему продовольчого забезпечення гірників. Союзний мінвуглепром наполягав, щоби 50% отриманих коштів використовувалися на закупівлю продуктів харчування. Для шахтарів більш актуальною була проблема полегшення податкового навантаження на торговельні операції, оскільки в розпорядженні трудових колективів залишалося 6% від отриманих сум. Це питання остаточно вирішене не було.

2 квітня уряд своїм розпорядженням припинив діяльність державно-громадської комісії з контролю за виконанням постанови №608, оскільки значну частину її положень уже було здійснено; пропозиції, що поступили від ЦР Профспілки робітників вугільної промисловості, міністерства вугільної промисловості, Державного комітету з праці й соціальної політики

³³ Кабинет Министров СССР. Постановление от 3 апреля 1991 г. «О дополнении списка работ и профессий, дающих право на пенсию, независимо от возраста при занятости на этих работах не менее 25 лет» // Социалистический Донбасс. – 1991. – 6 апреля.

³⁴ Кабинет Министров СССР. Постановление от 3 апреля 1991 г. «О разрешении предприятиям угольной промышленности реализации части угля по договорным ценам» // Там же.

³⁵ ДАДО. – Ф.2794. – Оп.2. – Од.зб.6463. – Арк.91.

СРСР, було підтримано Загальною конфедерацією праці (колишня ВЦРПС) і Радою Міністрів УРСР. Справжня ж причина лежала на поверхні – багато членів державно-громадської комісії були серед організаторів страйку. Вони мали повернутися на свої робочі місця.

Ухвалені рішення не були одностайно сприйняті делегатами – з 68, що брали участь в їх підготовці, 14 відмовилися підписувати ці документи. З метою продовження пошуку компромісу було створено комісію з 70 гірників, яка повинна була продовжити роботу в Москві. У зустрічі із ними взяв участь М.Горбачов. Президент СРСР почув традиційні звинувачення стосовно своєї діяльності, вимогу відставки з посади. Представник Червонограда запропонував йому дати розпорядження про звільнення з в'язниці в Києві одного з лідерів українського національно-демократичного руху С.Хмари. Лідери страйкуючих колективів вручили М.Горбачову свої політичні вимоги.

Результат зустрічі полягав у тому, що економічні вимоги страйкарів в основному були виконані. Починалося суттєве підвищення зарплати, усім підземним робітникам було надане право пільгового виходу на пенсію. Уряд погодився підписати тарифну угоду, котра передбачала індексацію заробітної плати. Лідери страйкуючих колективів вимагали від влади гарантій не переслідувати страйкарів, відкликання всіх судових позовів (зокрема, у Донецькому обласному суді було зареєстровано шість позовів від адміністрації ВО «Красноармійськвугілля», Луганському – три від виробничого об'єднання «Первомайськвугілля»), а також скасування прийнятого 21 березня колегією з цивільних справ Дніпропетровського облсуду рішення про незаконність страйку шахтарів ВО «Павлоградвугілля». В.Павлов запевнив, що переслідувань та штрафів не буде. Але уряд був не у змозі розв'язати болюче питання матеріального забезпечення вуглевидобутку, насамперед деревиною. Постачальники – лісозаготівельні організації Комі АРСР, Архангельської, Вологодської, Кіровської, Пермської, Тюменської, Свердловської, Красноярської, Томської й Читинської областей – союзному уряду фактично були непідвладні.

Рішення, які позитивно були сприйняті у працюючих колективах, не могли задовольнити гірників страйкуючих підприємств, оскільки в документах не було визначено умов виходу зі страйку. Невиконаними залишалися вимоги шахтарів видати заробітну плату за дні простою, провести корегування планів за березень, усіх виробничих показників на 1991 р., компенсувати коштом держбюджету збитки страйкуючих підприємств. Лідери гірників вирішили продовжувати боротьбу, доки уряд не сяде з ними за стіл переговорів. Члени страйкомів Донецька, Первомайська, Красноармійська, Селидого, Павлограда, Червонограда та інших регіонів СРСР після закінчення зустрічі підписали документ, в якому заявили про відсутність перспектив вирішення економічних вимог шахтарів у рамках існуючої системи, підтвердили рішучість добиватися виконання політичних вимог, передачі влади Верховним Радам та урядам республік. На наш погляд, М.Горбачов і В.Павлов, що мали намір «кістлявою рукою голоду» збити страйкове напруження, проводячи відповідну політику блокування руху, та поставили «поза законом» членів державно-громадської комісії – організаторів

страйку – зробили політичну помилку. Існувала інша парадигма: лідери країни мали зустрітися з делегатами страйкуючих підприємств, увести їх у курс складних державних проблем і спробувати знайти з ними компроміс, задовольнивши деякі з невиконаних економічних вимог. Ціна питання була надзвичайно висока: збереження перспективи еволюційного розвитку суспільства, того позитивного досвіду, який був нагромаджений народами СРСР протягом 70-річного періоду «соціалістичного й комуністичного будівництва», збереження в державній власності рентабельних підприємств та банківської системи, прибуток котрих міг би перерозподілятися для підтримки вугільної галузі, що реформувалася. Ситуація вимагала того, щоб у квітні 1991 р. профінансувати витратні статті бюджету мінвуглепрому СРСР із метою припинення страйку. Цього зроблено не було.

3 квітня розпочалося нове піднесення страйкової боротьби, що стало реакцією трудящих на реформу цін, які на деякі товари зросли на 200%. Так, на окремі види продовольчих товарів, одяг і взуття ціни збільшилися в 2–4 рази, на лікарські препарати – у 16 разів. Вартість послуг пасажирського транспорту підвищилася на 52%. Ціни на авто- й електротранспортні послуги зросли в 3 рази³⁶. Відбулися стихійні страйки на шахтах ім. С.Кірова та «Голубівська» виробничого об'єднання «Стахановвугілля», ім. К.Румянцева, ім. М.Ізотова й ім. В.Леніна ВО «Артемвугілля». У них включалися все нові колективи виробничих об'єднань «Донецьквугілля», «Добропіллявугілля», «Макіїввугілля» і «Селидоввугілля». Президентів СРСР колектив працюючої шахти ім. О.Засядька ВО «Донецьквугілля» телеграфував: «Ми обурені так званою реформою цін. Вважаємо, що ніяка це не реформа. Наявне безсоромне та до того ж узаконене пограбування людей. Ми виголошуємо свій протест проти антинародної антидемократичної діяльності керівної групи»³⁷. Небажання влади сісти за стіл переговорів призвело до ще більшої політизації страйків. На мітингах гірників з'явилося гасло: «Припинити відрахування коштів з України до союзного бюджету!».

9 квітня Верховна Рада у закритому режимі розглянула стан справ у народному господарстві в зв'язку зі страйками, що посилювалися. М.Горбачов попередив депутатів про те, що країна наближається до краху, і наполягав на необхідності встановити мораторій на всі страйки, мітинги та демонстрації. Він запропонував комплекс заходів із метою порятунку економіки, включаючи продаж невеликих державних підприємств. Верховна Рада СРСР у першому читанні схвалила поправки до законів, які унеможлилювали проведення страйків. Шахтарі заявили, що не підкорятимуться цій забороні, оскільки вона суперечить радянській Конституції. До них готові були приєднатися й металурги. Застрайкували, зокрема, робітники Горлівського ртутного комбінату, залізничного цеху Донецького металургійного заводу та одного з цехів Макіївського труболиварного заводу. Страйкками було створено у всіх цехах Макіївського металургійного комбінату. Парткоми

³⁶ Цены берут за горло // Политика и время. – 1991. – №13. – С.47.

³⁷ Звернення // За передову шахту (газета трудового колективу шахти ім. О.Ф.Засядька ВО «Донецьквугілля»). – 1991. – 3 квітня.

дніпропетровських металургійних заводів ім. Г.Петровського та ім. В.Леніна звернулися з відкритим листом до М.Горбачова, в якому підтримали політичні вимоги гірників. 15 квітня застрайкував Донецький бавовняно-паперовий комбінат. Національно-патріотичні сили УРСР планували проведення 16 квітня попереджувального всеукраїнського політичного страйку і його відновлення 1 травня. Аналогічний процес відбувався й у РРФСР. 16 квітня Рада робітничих комітетів Кузбасу закликала всіх громадян Росії 1 травня взяти участь у політичному страйку. Того ж дня В.Павлов оголосив його «акцією американських спецслужб», метою котрого нібито є «зміна державного ладу». Президент та голова уряду СРСР доручили міністрові вугільної промисловості негайно виконати майже всі економічні вимоги страйккомів, окрім двох – влада не мала наміру оплачувати дні страйку і відновлювати за бюджетні кошти виробничий процес. Завершення 18 квітня переговорів між лідерами страйкуючих колективів республіки та Верховною Радою УРСР (було підписано взаємоузгоджений протокол між парламентською комісією, республіканським урядом та представниками ради страйкуючих колективів, створеною після розпаду Регіональної спілки страйккомів Донбасу у березні 1991 р. в місті Димитрові) створювало передумови для згасання конфлікту. Однак рішення про припинення страйку мала ухвалити Міжрегіональна рада страйкових та робітничих комітетів і виконавче бюро Незалежної профспілки гірників у Москві.

23 квітня відбулася зустріч М.Горбачова з лідерами дев'яти республік. УРСР представляв В.Фокін. Її необхідність обумовлювалася тим, що 25 квітня мав відбутися пленум ЦК КПРС, де перші секретарі ЦК КП Білорусії, ЦК КП Литви, Московського міськкому КПРС (усього 45 осіб) мали намір висунути ультиматум М.Горбачову – або він оголошує у державі режим надзвичайного стану, або складає із себе повноваження генерального секретаря ЦК КПРС, що могло спричинити усунення його із посади президента СРСР. У цій критичній ситуації, коли шахтарські страйки могли стати приводом для антидемократичного перевороту, було досягнуто компромісу. Б.Єльцин, В.Фокін та інші учасники зустрічі погодилися підписати заяву, в якій вони засуджувалися і встановлювався мораторій на їх проведення. Керівники республік погодилися з вимогою М.Горбачова щодо встановлення на підприємствах вуглепрому особливого режиму. Зі своєї сторони він зобов'язався у новому союзному договорі суттєво розширити права республік, котрі повинні були скласти економічну федерацію, а також погодився на президентські вибори в них. М.Горбачов узяв на себе зобов'язання частково виконати вимоги, що озвучувалися на мітингах гірників. Президент наголосив, що після прийняття нової Конституції будуть розпущені з'їзд народних депутатів, Верховна Рада, проведені прямі президентські вибори та вибори органу законодавчої влади СРСР. Але 25 квітня на пленумі, «виходячи з вищих інтересів країни, народу, партії»³⁸, було знято з розгляду висунуту М.Горбачовим пропозицію про його відставку з посади генсека ЦК КПРС.

³⁸ Информационное сообщение об объединённом пленуме ЦК КПСС и ЦКК КПСС // Правда Украины. – 1991. – 27 апреля.

Домовленості М.Горбачова та Б.Єльцина сприяли згортанню страйків. 25 квітня вирішив відновити вуглевидобуток страйком шахти ім. В.Менжинського виробничого об'єднання «Первомайськвугілля», наступного дня на підприємствах ВО «Красноармійськвугілля» розпочалися ремонтні роботи й виробництво продукції. З травня майже всі шахти УРСР, які страйкували, відновили видобуток вугілля. Економічні поступки з боку влади, психологічна втома колективів гірників зумовили деяку стабілізацію у галузі. Партійним функціонерам здавалося, що «стихають словесні баталії». Країна все більше починає розмовляти мовою реалізму³⁹. Б.Єльцин передав психологічний стан людей після страйку словами: «Суспільство підійшло до червня 1991 р. з відчуттям фіналу радянської історії»⁴⁰.

В історичній літературі утверджується погляд, згідно з яким весняний «страйк був спровокований союзним урядом із метою випускання пари невдоволення економічною політикою та завдання превентивного удару по демократичних силах України»⁴¹. Здійснене нами дослідження дозволяє зазначити про лише часткову обґрунтованість цієї тези. Дійсно, центр залишив прогалини у законодавстві, котрі дозволяли проведення як галузевого, так і політичного страйків. Ухиляючись від діалогу з їх учасниками, ігноруючи вимогу страйкуючих колективів підвищити зарплату, компенсувати завданий шахтам збиток та матеріальні втрати гірників, президент і уряд СРСР підштовхували останніх до розширення географії страйків, проведення агітаційної роботи на працюючих шахтах із метою припинення роботи. Зросла чисельність гірників, що підтримували політичні вимоги страйкарів. Своїми діями М.Горбачов та В.Павлов об'єктивно сприяли розширенню соціальної бази опозиційних рухів, зміцненню їх позиції та авторитету в суспільстві. Але, на нашу думку, центр не переслідував мету завдання превентивного удару по демократичних силах УРСР, як і не мав наміру підвищувати авторитет Б.Єльцина та Народного руху України за перебудову. Мотиви поведінки влади СРСР слід шукати в економічній сфері. Катастрофічний стан фінансової системи, мізерні відрахування до союзного бюджету позбавляли центр можливості задовольнити економічні вимоги страйкуючих. Політичні висловлювання та ультиматуми шахтарів, їх підтримка Б.Єльциним створювали психологічні перешкоди для М.Горбачова щодо діалогу з гірниками.

1991 р. займає особливе місце у взаємовідносинах між шахтарськими колективами, з одного боку, та президентом, Верховною Радою й урядом СРСР – з іншого. Ці взаємини кардинально відрізнялися від тих, що існували у другій половині 1989 р., коли громадсько-політичні організації гірників, їх лідери були союзниками «виконробів перебудови». У квітні 1991 р. шахтарі, що страйкували, боролися за усунення від влади М.Горбачова, за демонтаж основних інститутів союзної держави, за перехід реальної влади до республіканських центрів. Якщо взяти до уваги ступінь конфліктності у стосунках між гірниками та центральною владою, можна виділити наступні моменти:

³⁹ ДАЛО. – Ф.179. – Оп.81. – Од.зб.3. – Арк.50.

⁴⁰ *Ельцин Б.* Записки президента. – С.52.

⁴¹ *Бойко О.* Історія України: Навч. посіб., 3-тє вид. – К., 2008. – С.570.

1) січень – лютий: у шахтарських колективах визрівала ідея й вимоги страйку, а центр при цьому здійснював заходи з метою його уникнення; у той час завершилося формування класичної, згідно з марксистсько-ленінською методологією, революційної ситуації – низи в особі гірників не хотіли жити по-старому, а верхи не могли керувати по-новому; 2) березень: початок страйку, котрий відбувався переважно з метою домогтися виконання владою економічних вимог його учасників; центр під тиском громадської думки поступово схилявся до компромісного вирішення конфлікту; 3) перша половина квітня: страйк досяг апогею; московська нарада 2–4 квітня продемонструвала межу готовності центру прийняти умови його учасників; підвищення цін спровокувало поглиблення кризи у стосунках між владою та шахтарями; політичні вимоги висували або підтримували всі страйкуючі колективи; 4) друга половина квітня – початок травня: згасання страйку; центр «пішов у тінь» і доручив завершення переговорного процесу Верховній Раді УРСР; заява «9+1» багато у чому стала реальним результатом політичної боротьби гірників.

Боротьба частини шахтарських колективів із центральною владою стала їх спробою реалізувати своє право на реальну участь у державному управлінні, заявити про себе як про повноправного учасника політичного процесу. Колективи, що страйкували, завдяки наявності в них керівного ядра були соціальною групою, котра усвідомлювала єдність своїх професійних, економічних, соціальних та політичних інтересів. У боротьбі з центром відбувався процес самоідентифікації, усвідомлення гірниками себе як специфічного загону робітничого класу, власної ролі у житті суспільства. На новий рівень піднялася їх політична культура. Аналізовані події стали можливими не лише завдяки активності шахтарських лідерів і політичної опозиції, а й особливостям радянської політичної системи та специфіці соціалістичної демократії, що досягла свого апогею в період горбачовської перебудови. Саме завдяки цим обставинам стали можливими нелегітимні страйки, пряма участь гірників у вирішенні державних проблем (нарада в Москві 2–4 квітня), висунення шахтарськими лідерами політичних вимог, котрі суперечили Конституції держави. До методів боротьби з незаконними страйками на підприємствах, які широко застосовуються у демократичних країнах (масові звільнення їх учасників, штрафи, використання штрейкбрехерів, закриття шахт із високою страйковою активністю), носії вищої державної влади СРСР через своє «нове політичне мислення» вдатися не могли. Відзначаючи заслуги гірників, слід оцінити їх внесок у досягнення державної незалежності України.

The article deals with the analysis of relations between miner's groups and USSR higher organs of government on the eve, during and after spring strike in 1991. The author retraces a conflict growth, finds out Moscow measures as for its overcoming, reasons of President resignation demands arising in miners' environment of USSR and USSR Verkhovna Rada dissolution.

